

Jeugdwerk en sociale integratie. Klein antwoord op een grote vraag...

Tineke Van de Walle & Maria Bouverne-De Bie

Dit is een pre-print versie van het artikel. De uiteindelijk gepubliceerde tekst verschijnt 12 maanden na de publicatie van het TJK op de databank van het Kenniscentrum Kinderrechten. Gelieve niet te citeren uit deze tekst, maar de gepubliceerde tekst te raadplegen op www.kekidatabank.be.

Abstract Nederlands (max. 200 woorden):

In dit artikel reageren we op de verenging van de discussie over jeugdwerk en maatschappelijke ongelijkheid tot een toegankelijkheidsdiscussie. Het artikel bestaat uit twee delen. In het eerste deel brengt een deconstructie van de contraproductieve toegankelijkheidsdiscussie ons bij de ruimere vraag naar sociale integratie. We pleiten voor een benadering van sociale integratie waarin de focus verschuift van een deelname aan het gegeven aanbod naar de bijdrage van sociale interventies tot meer gelijke mogelijkheden en bespreken de implicaties voor jeugd(werk)onderzoek. Het tweede deel bespreekt de resultaten van een jeugdwerkstudie met betrekking tot deze vraag naar een bijdrage tot meer gelijke mogelijkheden. De multiple case study in Sint-Amandsberg toont dat in het gedifferentieerd jeugdwerkveld op diverse manieren wordt (kan worden) bijgedragen tot meer gelijke mogelijkheden voor kinderen en jongeren. Opportuniteiten zijn niet enkel aanwezig in jeugdbewegingen (met een sociale mix). Deze bevindingen roepen op tot het versterken van reeds bestaande, maar in de toegankelijkheidsdiscussie verwaarloosde, jeugdwerkpraktijken.

Trefwoorden Nederlands:

Jeugdwerk, vrije tijd, maatschappelijke ongelijkheid

Abstract Engels (max. 150 woorden):

This article reacts to the narrowing down of the discussion on youth work and social inequality in Flanders to a discussion on inaccessibility of youth work. The article consists of two parts. In the first part we deconstruct this counterproductive ‘inaccessibility’ discussion and this brings us to the broader question of social integration. We champion an approach to social integration in which the focus shifts from individual participation in dominant social institutions to the contribution of social interventions to more equal capabilities. The second part of the article discusses the findings of a youth work study that dealt with this latter question. This multiple case study in an urban neighbourhood showed that a differentiated youth work (potentially) contributes in various ways to more equal capabilities of young

people: not only the (socially mixed) youth movements open up opportunities. These findings ask for the reinforcement of some already existing youth work practices that have been mainly neglected in the current discussion on youth work and social inequality.

Trefwoorden Engels:

youth work, leisure, social inequality

Abstract Frans (max. 150 woorden):

Dans cet article nous réagissons contre le focus étroit de la discussion concernant le travail de jeunesse et l'inégalité sociale à une discussion sur l'accessibilité. L'article compte deux grandes parties. Dans la première partie une déconstruction de la discussion contreproductive sur l'accessibilité nous mène à la demande plus ample d'intégration sociale. Nous plaçons pour une approche de l'intégration sociale dans laquelle le point focal se déplace d'une participation à l'offre donnée vers une contribution des interventions sociales à plus d'opportunités égales et nous discutons également des implications pour l'étude sur (le travail de) la jeunesse. La deuxième partie focalise les résultats de l'étude sur (le travail de) la jeunesse par rapport à cette demande d'une contribution à plus d'opportunités égales. L'étude de cas multiple à Sint-Amansberg montre que dans le domaine différencié du travail de jeunesse on (peut) contribue(r) de manières diverses à plus d'opportunités égales pour enfants et adolescents. Des opportunités ne sont pas seulement présents dans des mouvements de jeunesse (avec un mix social). Ces résultats appellent à renforcer les pratiques du travail de jeunesse déjà existantes, mais négligées dans la discussion sur l'accessibilité.

Trefwoorden Frans:

Travail de jeunesse, loisirs, inégalité sociale

Tijdschrift voor Jeugd en Kinderrechten

Tekst van de bijdrage:

Inleiding

In Vlaanderen wordt ‘jeugdwerk’ omschreven als *groepsgericht sociaal-cultureel werk op basis van niet commerciële doelen, voor of door de jeugd van drie tot en met dertig jaar, in de sfeer van vrije tijd, onder educatieve begeleiding en ter bevordering van de algemene en integrale ontwikkeling van de jeugd die daaraan deelneemt op vrijwillige basis*. Dit is de definitie die gehanteerd wordt in beleidskringen en bijgevolg ook bepaalt welke initiatieven als ‘jeugdwerk’ erkend en ondersteund worden. Niet alle jongeren participeren aan het jeugdwerk. Jeugdwerk scoort ook minder goed bij welbepaalde groepen in onze samenleving, met name allochtonen en mensen in armoede. Deze ‘ondervertegenwoordiging’ van groepen met een zwakke maatschappelijke positie krijgt heel wat aandacht. Het is nog moeilijk om jeugdwerkonderzoek te vinden dat het niet heeft over de zogenaamde *non-participatie aan het jeugdwerk*. Ook als we in de krant lezen over jeugdwerk, dan gaat het veelal over de *ontoegankelijkheid van het jeugdwerk*. Vaak krijgt de jeugdbeweging (ongewild) de hoofdrol in deze verhalen. Dat de ontoegankelijkheid van de jeugdbeweging en de non-participatie aan de jeugdbeweging Vlaamse jeugd(beleids)werkers sterk bezighoudt, blijkt nog maar eens uit het recente, spraakmakende voorstel van de minister van jeugd om sterker te gaan inzetten op allochtone... jeugdbewegingen.

Het is dus niet verwonderlijk dat vele jeugdwerkers terughoudend reageren wanneer men ze aanspreekt op de problematiek van jeugd en maatschappelijke ongelijkheid. Het lijkt ons zinvol om de discussie niet uit de weg te gaan en haar een constructievere wending te geven. Het opzet van dit artikel is tweeledig en bouwt voort op twee luiken uit een doctoraatsonderzoek dat in 2011 verdedigd werd (cf. Van de Walle, 2012). In eerste instantie brengen we de toegankelijkheidsdiscussie in het jeugdwerk terug op de bekommernissen die eraan ten grondslag liggen. Zo komen we tot de klassieke vraag naar *sociale integratie*. Het tweede deel van dit artikel brengt de bevindingen van een jeugdwerkstudie in een Gentse buurt. Jeugdwerkers uit vijf verschillende jeugdwerkinitiatieven werden bevraagd over hun eigenlijke werk voor jeugd. Met andere woorden: we benadrukken de jeugdwerkpraktijk en we zoeken uit welk klein, maar constructief antwoord kan gegeven worden (en gegeven wordt) op een grote vraag.

1. De toegankelijkheidsdiscussie voorbij

1.1. Goede bedoelingen, onbedoelde gevolgen, onvervulde beloftes

De toegankelijkheidsdiscussie in het jeugdwerk is voornamelijk een discussie over het al dan niet meegaan in een streven naar een toegankelijk jeugd(bewegings)werk, en – bij uitbreiding – een discussie over hoe men aan toegankelijkheid kan werken. Bij het waarom van deze discussie staat men echter zelden stil. Het tot stand komen van de toegankelijkheidsvraag wordt niet in vraag gesteld, ook al lijkt hierin een sleutel te zitten om één en ander in perspectief te plaatsen. We zien dan dat de toegankelijkheidsdiscussie in de eerste plaats een reactie is op de vraag om bij te dragen tot het welzijn van kinderen en jongeren uit maatschappelijk gemarginaliseerde groepen. In het Jeugdbeleidsplan van de huidige regering wordt het toegankelijkheidsvraagstuk verbonden met een rechtenperspectief: ‘Kinderen hebben recht op het genot van de grootst mogelijke mate van gezondheid en gezondheidszorg, een passende levensstandaard, onderwijs, vrije tijd, ontspanning en culturele

activiteiten' [...] 'Voor een groeiende groep kinderen en jongeren zijn de hierboven beschreven rechten in Vlaanderen en Brussel niet meer gegarandeerd. Zij hebben onvoldoende toegang tot gezondheidszorg, groeien op in armoede, vallen uit het onderwijs en nemen niet deel aan het bestaande vrijetijdsaanbod'. In onderzoeksteksten legt men veeleer de link met de ontwikkelingskansen die het jeugdwerk biedt. In de internationale literatuur heeft men het over de positieve effecten van jeugdinitiatieven op de psychosociale ontwikkeling en de democratische houdingen van kinderen en jongeren (Fredricks & Eccles, 2006; Hooghe, 2003a; Quintelier, 2008). In Vlaams onderzoek worden vooral de jeugdbewegingen als krachtige en positieve socialisatiecontexten benoemd (De Pauw, Vermeersch, Coussée, Vettenburg, & Van Houtte, 2010; Smits, 2005). De andere *raison d'être* van de toegankelijkheidsdiscussie betreft de aangevoelde noodzaak tot het samenbrengen van diverse jeugdgroepen binnen onze ongelijke en multiculturele samenleving. Een jeugdwerk in aparte circuits lijkt dan geen afdoend antwoord in een multiculturele samenleving (Coussée, 2006). De twee gronden waarop de toegankelijkheidsdiscussie (alternerend) bouwt, zijn dus de wil om iets te doen aan de uitsluiting van bepaalde groepen in onze samenleving en de wil om iets te doen aan de sociale segregatie in onze samenleving (en hiermee verbonden: de erosie van solidariteit). Positief is dat er een maatschappelijk engagement wordt opgenomen. We kunnen echter een aantal kanttekeningen zetten bij de link tussen bovengenoemde bekommernissen en het antwoord dat erop geformuleerd wordt.

Zo zijn er een aantal onbedoelde gevolgen van het toegankelijkheidstreven. Er zijn verhalen bekend over jeugdbewegingsgroepen die in hun keuze voor leden uit maatschappelijk gemarginaliseerde groepen, niet alleen hun andere leden verloren, maar ook de continuïteit van hun jeugdbeweging op de helling zetten doordat de doorstroming naar oudere takken en naar de leidingsploeg in het gedrang kwam (De Winter, 2010). Bovendien zijn er soms zelfs 'ongunstige' gevolgen voor de 'begunstigde' groepen. Coussée, Roets & De Bie (2009) zoomden in op deze onbedoelde gevolgen van een toeleidingsbeleid in Vlaanderen. De idee dat de jeugdbeweging de beste socialisatiecontext zou vormen voor jongeren met een zwakke maatschappelijke positie zorgt ervoor dat men sommige van deze jongeren in eerste instantie naar de jeugdbeweging stuurt of hen weg-oriënteert uit verenigingen die beter aansluiten bij hun leefwereld. Zo krijgt men volgens Coussée et al. (2009) 'afroming' en 'uitval': men haalt jongens en meisjes met een potentiële voorbeeldfunctie weg uit doelgroepspecifiek jeugdwerk en men riskeert dat dezelfde jongens en meisjes in de jeugdbeweging uitvallen en van de jeugdbeleidsradar verdwijnen.

De vraag is dan of een focus op toegang en toeleiding bijdraagt tot het welbevinden van jongeren in de marges van onze samenleving én of een 'gemengde' jeugdwerkgroep het antwoord is op de samenlevingsproblemen en het etnocentrisme in onze maatschappij. In eerste instantie is een *recht op vrije tijd* moeilijk in overeenstemming te brengen met het aanwezig zijn in (gemengde) jeugdorganisaties waar men zich niet thuis voelt. Zoals ook in het Vlaams Jeugdbeleidsplan erkend wordt: non-participatie aan een bepaald vrijetijdsaanbod heeft niet alleen te maken met materiële drempels, maar ook met het feit dat dit aanbod niet altijd inspeelt 'op de leefwereld, behoeften en of interesses van de kinderen en jongeren uit deze groepen' (p. 72). In tweede instantie zijn positieve effecten van participatie onzeker. Men baseert zich vaak op onderzoeksresultaten wanneer men de jeugdbeweging benadrukt als positieve leercontext. Datzelfde onderzoek toont echter aan dat de democratische attitudes van jongeren in de jeugdbeweging veelal kunnen verklaard worden in termen van zelfselectie en desgevallend een wederkerige bekrachtiging van de reeds aanwezige attitudes in de groep (Hooghe, 2003b). Ook wijst internationaal onderzoek uit dat de impact van een bepaalde vrijetijdscontext vaak verschillend is naargelang de kinderen en jongeren waarover het gaat (Mahoney, Schweder, & Stattin, 2002) en samenhangt met de motivatie van kinderen en jongeren om daar aanwezig te zijn; leefwereldaansluiting is dan een vereiste voor zelfontplooiing (Bohnert, Fredricks, & Randall, 2010; Larson, 2000).

Het lijkt dus dat men niet tegemoetkomt aan de beoogde doelstellingen wanneer men alles gaat inzetten op toegankelijkheid van en toeleiding tot jeugd(bewegings)werk. Onbedoelde gevolgen en on vervulde beloftes vormen de achillespees van het toegankelijkheidsdiscours.

1.2. Een enge invulling van sociale integratie

Onze kritiek op de toegankelijkheidsdiscussie betreft niet de bekommernissen die aan de grondslag van de discussie liggen, maar wel de manier waarop die bekommernissen in de actuele discussie (1) in het jeugdwerk ingesloten worden en (2) naar een toegankelijkheids- en toeleidingsvraagstuk vertaald worden.

De vraag naar de vrijetijds mogelijkheden en ontplooiings mogelijkheden van kinderen en jongeren in de marges van onze samenleving, evenals de vraag naar het ‘opvoeden tot verbondenheid’ (cf. Vandenbroeck, 1999), zijn terechte vraagstukken binnen de jeugdwerksector – die deze sector bovendien overstijgen. We kunnen deze vragen naar ‘maatschappelijke hulpbronnen’ duiden als onderdeel van de ruimere vraag naar sociale integratie, wat dan in zijn meest genuanceerde betekenis verwijst naar een streven naar een samenleven waarin alle bevolkingsgroepen op elkaar betrokken zijn en waar die betrokkenheid berust op een fundamenteel respect voor de vrijheid en integriteit van de ander en op een solidariteit ten aanzien van diegenen met wie men samenleeft (Bouverne-De Bie, 2002; Engbersen & Gabriëls, 1995). Sociale integratie wordt echter vaak verengd naar ‘insluiting’ in de dominante instituties van de maatschappij. Zo ook binnen het hierboven geschetste jeugdwerkverhaal. Dit wordt benoemd als een ‘functionalistische invulling’ van sociale integratie (O’Brien & Penna, 2008). In deze visie is het streefdoel een goede afstemming tussen de grote maatschappelijke instituties en de individuen in onze samenleving. Het probleem hierbij is dat de dominante instituties in onze samenleving niet alleen leveranciers zijn van maatschappelijke hulpbronnen, maar tegelijk de voorwaarden bepalen waaronder deze hulpbronnen verworven kunnen worden: ‘specific behaviours, identities, values, norms and so on are formalised whilst others are not’ en ‘some principles are entrenched in institutions while others are negated or marginalised’ (O’Brien & Penna, 2008, p. 87). Het zijn niet de smaken, gedragingen, interesses en attitudes van de onderlagen van de bevolking, maar de ‘habitus’ (cf. Bourdieu, 1984) van de hogere lagen die bepalend is in deze instituties. Bijgevolg brengt een inclusieverhaal een dubbele uitsluiting met zich mee. Enerzijds zorgt een diepgewortelde ongelijkheid en diversiteit in onze samenleving ervoor dat inclusie gedoemd is om slechts in beperkte mate te werken, anderzijds wordt de vervreemding van de verst verwijderde groep nog versterkt door praktijken van categorisatie. In het streven naar insluiten gaan we immers ook benoemen wie er niet bij hoort; de invullingen van disfunctionaliteit halen we net bij die mensen waarvoor we denken de meeste inspanningen te (moeten) doen (met bv. de ‘hangjongere’ als tegenhanger van de ‘modeljongere’).

In het besef dat het werken aan sociale integratie ook anders kan ingevuld worden – namelijk vanuit een erkenning van diversiteit als uitgangspunt – ligt een mogelijkheid om discussies over jeugd en sociale marginalisering (ook buiten het jeugdwerk) een meer constructieve kant uit te sturen.

1.3. Sociale integratie als beleidsopdracht

In een benadering van ‘sociale integratie als beleidsopdracht’ wordt het streven naar sociale integratie gezien als een kwestie van het creëren van voorwaarden waaronder maatschappelijke hulpbronnen binnen bereik van mensen kunnen komen. Sociale integratie wordt hier – in navolging van Engbersen & Gabriëls (2005) – opgevat als het zoeken naar een balans tussen drie dimensies: een functionele, expressieve en morele dimensie (Bouverne-De Bie, 2002; Van de Walle, 2012). De functionele dimensie heeft betrekking op ‘het probleem hoe het handelen zo kan worden

gecoördineerd dat mensen met succes kunnen ingrijpen in de hen omringende wereld' (Engbersen & Gabriëls, 1995, p. 21). Hoe geven we vorm aan onze maatschappij (aan haar institutionele ruggengraat) opdat we hierin mogelijkheden tot ontplooiing kunnen vinden? Dit is echter niet het enige vraagstuk en kan niet zonder meer aangepakt worden. Sociale integratie heeft ook een expressieve dimensie. Participatie in verschillende levensdomeinen moet niet enkel gezien worden in termen van functioneel nut, het is ook een bron van persoonlijke zingeving: het biedt 'mensen de mogelijkheid zich te situeren in een ruimer geheel, overeenstemming te vinden tussen denken, waardering en concreet handelen, en hierin erkenning en zelfrespect te vinden' (Bouverne-De Bie, 2002, p. 362). Er zit vaak een belangrijke spanning tussen wat mensen aangeboden krijgen en datgene wat zij 'bruikbaar'¹ (Bouverne-De Bie, 2005; Coussée & Roets, 2011) vinden. Hoe groter de diversiteit in onze samenleving, hoe meer dergelijke spanningen tot uiting komen. Tot slot heeft sociale integratie ook een morele dimensie. Het moreel vraagstuk brengt de mensen in de marges van onze samenleving mee in beeld, inclusief hun (andere?) opvattingen van leven en samenleven. Hoe moeten beleidsmakers tussenkomen in de samenleving 'opdat een rechtvaardige distributie van levenskansen plaatsvindt' en opdat hierbij 'de integriteit van alle mensen verzekerd is en blijft' (cf. Enbersen & Gabriëls, 1995, p. 21)? 'Rechtvaardig' slaat niet op een 'gelijke' verdeling van levenskansen of hulpbronnen, maar op het ervoor zorgen dat die hulpbronnen binnen bereik komen die ook 'bruikbaar' zijn voor de mensen waarover het gaat. De morele dimensie van sociale integratie impliceert dat er aandacht is voor zij die niet kunnen of willen deelnemen aan het geïnstitutionaliseerd aanbod. Hoe kunnen we ook hen bruikbare maatschappelijke hulpbronnen aanreiken?

In een dergelijke benadering van sociale integratie is het vertrekpunt van sociaal beleid de diverse concrete situaties van de groepen in onze samenleving, eerder dan het (reeds) geïnstitutionaliseerd aanbod. De focus verschuift van het deelnemen van mensen aan een bepaald aanbod (cf. functionalistische invulling van sociale integratie) naar het als beleid – op deze of gene wijze – bijdragen tot ('meer' en) 'meer gelijke' mogelijkheden. 'Mogelijkheden' of 'capabilities' worden hier in navolging van Sen (1992) en Nussbaum (2000) gedefinieerd als datgene wat mensen kunnen zijn en doen in hun leven. Een bijdrage tot meer gelijke mogelijkheden verwijst dus niet naar één of andere normatief burgerschapsconcept. Tegelijk gaat het hier niet over gelijke kansen of gelijke hulpbronnen voor iedereen. Mensen hebben verschillende startposities, zowel op gebied van maatschappelijke mogelijkheden als op gebied van zingeving; verschillende mensen komen niet met dezelfde hulpbronnen tot gelijke mogelijkheden (cf. bruikbaarheid). Wat bovenstaande jeugdwerkdiscussie betreft, zetten we dus de vraag naar meer gelijke vrijetijdsmogelijkheden/ontplooiingsmogelijkheden en de vraag naar een maatschappelijk draagvlak voor meer gelijke mogelijkheden centraal. Eerder dan naar deelname van jongeren aan jeugdwerk kijken we naar de feitelijke bijdrage van jeugdwerk tot deze aspecten van sociale integratie. Eerder dan bij voorbaat jeugdwerk als 'het' antwoord te zien voor begrensde mogelijkheden (zelfs binnen het vrijetijdsveld), laten we de antwoorden afhangen van de mensen waarover het gaat en hun concrete situaties. Met behulp van Sen (1992), Nussbaum (2000) en Biesta (2011; Biesta, Lawy, & Kelly, 2009) kunnen we concretiseren waarin de (bescheiden) bijdrage van jeugdwerk tot sociale integratie mogelijk is. Deze theoretici zoomen immers in op de rol van de pedagogiek in relatie tot een streven

¹ Bruikbaarheid is één van de criteria die door Hubeau en Parmentier (2008) werden vooropgesteld om het rechtskarakter van de rechtshulp te beoordelen en door Bouverne-De Bie (2005) werden overgenomen om de toegankelijkheid van maatschappelijke dienstverlening onder het licht te houden (in Coussée & Roets, 2011). Bruikbaarheid houdt verband met de expressieve dimensie van sociale integratie. Maatschappelijke dienstverlening is slechts bruikbaar voor mensen wanneer ze aansluit bij hun concrete situaties en vragen en wanneer ze er ondersteuning vinden (Bouverne-De Bie, 2005). 'Participatie van kinderen en hun ouders aan vrijetijdsinitiatieven is voor hen bruikbaar omdat ze er ondersteuning vinden om betekenis te geven aan hun ervaringen op andere levensdomeinen' (Coussée & Roets, 2011).

naar (een draagvlak voor) meer gelijke mogelijkheden. Sen en Nussbaum stellen dat ‘leren’ kan bijdragen tot meer gelijke mogelijkheden doordat dit individuen en groepen emancipatiekansen biedt. Naast het gegeven dat jeugdwerk op zich mogelijkhedenverruimend kan werken wanneer kinderen via jeugdwerk toegang vinden tot nieuwe vrijetijdsactiviteiten en nieuwe sociale netwerken (cf. leefwereldverruiming in Coussée, 2006), kan jeugdwerk dus ook leerprocessen tot stand brengen met een ruimere maatschappelijke relevantie. Zoals ook onderwijs kan het ervoor zorgen dat jongeren bepaalde competenties verwerven, maar ook kennis verwerven over de mogelijkheden die er zijn in een mensenleven (cf. Sen, 1992). Zoals ook onderwijs kan het er zelfs toe bijdragen dat mogelijkheden ontsloten worden die voorheen onbereikbaar en zelfs ondenkbaar waren (voor bepaalde groepen) (cf. M. Nussbaum, 1999). Het werk van Biesta (Biesta, 2011; Biesta, Lawy & Kelly, 2009) geeft ons een kader voor het interpreteren van de rol van pedagogische praktijken in het helpen creëren van een draagvlak voor meer gelijke mogelijkheden in onze samenleving. Niet de methodes voor ‘burgerschapsopvoeding’ (het aanleren van democratische attitudes), maar de voorwaarden waaronder kinderen en jongeren democratisch kunnen handelen moeten centraal staan. Dit verwijst enerzijds naar de noodzaak om kinderen en jongeren de ervaring te geven dat de maatschappij hen rechtvaardig bejegt en anderzijds naar de nood aan pedagogische ruimtes waarin confrontaties met de principes van vrijheid en gelijkheid (publieke bekommernissen) kunnen plaatsvinden en waarin kan gediscussieerd worden over wat het betekent om een goed burger te zijn.

1.4. Implicaties voor onderzoek naar jeugd en vrije tijd?

De belangrijkste implicatie van bovenstaande overwegingen in het licht van de problematiek van jeugd en maatschappelijke ongelijkheid, is dat jeugdwerk minder centraal komt te staan in de discussie. Onderzoek naar jeugd en vrije tijd dient andere accenten te leggen. Een exclusieve onderzoeksfocus op ‘wie niet participeert aan een bepaald aanbod’, ‘drempels tot jeugdbewegingsdeelname’ of ‘positieve attitudes en gedragingen van participanten versus non-participanten’ lijkt alleen maar bij te dragen tot de weinig constructieve discussies over toegankelijkheid. Een benadering van sociale integratie als beleidsopdracht vraagt een andere input van jeugdonderzoekers. Zo’n benadering vraagt dat onderzoek inzichten geeft in hoe de voorwaarden tot stand (kunnen) komen waaronder de mogelijkheden van diverse jeugdgroepen toenemen, inclusief welke de mogelijke bijdrage hierin kan zijn van jeugd(werk)organisaties. In concreto gaat het over een zoektocht naar handvaten om te kunnen bijdragen tot 1) meer gelijke jeugdige mogelijkheden en 2) de realisatie van een draagvlak voor ‘meer gelijke’ mogelijkheden in onze samenleving.

2. De jeugdwerkstudie in Sint-Amandsberg

2.1. Wat doen jeugdwerkers voor welke jeugd?

In dit tweede deel van het artikel zullen we de centrale bevindingen bespreken uit een jeugdwerkstudie die uitgevoerd werd binnen een concrete lokale context. Het betreft een ‘multiple case study’ die in het kader van het ruimere doctoraatsonderzoek (over de toegankelijkheidsdiscussie) uitgevoerd werd overheen de jaren 2009 en 2010. De keuze om die case study in Sint-Amandsberg uit te voeren, hangt samen met de discussie waarop deze studie geënt werd. Het belangrijkste criterium voor case selectie onderscheidt zich vooral omdat het zo eenvoudig is: de cases moeten ons toelaten om ‘te leren’. In die mate dat de case study geïnspireerd wordt door een achterliggende grotere vraag, noemen we deze een ‘instrumentele case study’ en is ons leren gericht op het verwerven van inzichten in een bepaalde problematiek (Stake, 2005). De keuze voor Sint-Amandsberg (met inbegrip van Dampoort), een bepaalde buurt in het noordoosten van Gent, is in dit licht te begrijpen. De populatie

die binnen de grenzen van dit (onderzoeks)gebied woont, kenmerkt zich immers door grote diversiteit in sociaaleconomische situatie en etnisch-culturele afkomst en confronteert de (vele) aanwezige jeugdwerkinitiatieven met het vraagstuk van sociale integratie. We kozen hierbinnen 5 jeugdwerkinitiatieven die verschillende werkvormen hanteerden – zodat we de methodische diversiteit in het jeugdwerkveld konden representeren met oog op latere theoretische veralgemening – en die vooral ook een ander jeugdpubliek beoogden/bereikten (cf. onderzoeksthematiek). Daarnaast werd gekeken naar de woonbuurten waarin zij gevestigd waren. De 5 geselecteerde initiatieven verleenden allen hun medewerking aan het onderzoek. Het ging over 2 jeugdbewegingen met een voornamelijk Vlaams en middenklasse publiek, een jeugdbeweging met heel wat deelnemers uit arme gezinnen (‘stadschiro’), een jeugdhuis met overwegend Turkse deelnemers en een (afdeling van een) jeugdwelzijnswerkorganisatie (gericht op kinderen en jongeren uit maatschappelijk gemarginaliseerde groepen).

We hanteerden een algemene, vage onderzoeksvraag bij onze instap in het onderzoeksveld. Deze methodologische keuze werd gemaakt omwille van de complexiteit en abstractie van het onderzoeksthema en behoedde ons voor het bij voorbaat afsnijden van betekenisvolle informatie (cf. Soenen, 2005). De onderzoeksvraag in de case study was: ‘Wat doen jeugdwerkers voor welke jongeren?’ verwijzend naar zowel de aard van de engagementen (wat?) als naar hoe men deze engagementen ten berde bracht (hoe?). Deze vraag werd aangestuurd vanuit een primair inzicht dat niet het succes van een specifiek aanbod, maar wel de (potentiële) betekenis van jeugdwerk voor diverse jeugdgroepen centraal moet staan in jeugdwerkonderzoek (cf. Coussée, 2006). De vraag werd voor de vijf jeugdwerkinitiatieven beantwoord via het in kaart brengen 1) van hun historische en sociale context, 2) van wie zij – al dan niet – bereiken en 3) van het (pedagogisch) handelen van de jeugdwerkers. De hoofdmoot van het onderzoeksmateriaal werd verzameld via diepte-interviews met de jeugdwerkbegeleiders (9 tot 14 interviews per werking) en aangevuld met materiaal uit gesprekken met oud-leiders, geschreven bronnen en (bewerkte) sociodemografische en geografische data (zie hiervoor Van de Walle, 2012).²

Het hierboven geschetst theoretisch kader kwam tot stand in de wisselwerking tussen de literatuurstudie tijdens het doctoraatsonderzoek en de empirische studie. Het verhaal van Sint-Amandsberg maakte immers duidelijk dat men niet bij voorbaat en voor alle kinderen en jongeren kan gaan bepalen wat goed (jeugdwerk) is. Pas in laatste instantie fungeerde het theoretisch kader als een interpretatiekader voor het onderzoeksmateriaal: hoe verhoudt het bestudeerde feitelijke handelen binnen jeugdwerkinitiatieven zich tot de realisatie van (een draagvlak voor) meer gelijke jeugdige mogelijkheden?

2.3. Over wat is en wat kan zijn

2.3.1. Meer gelijke mogelijkheden?

De studie in Sint-Amandsberg liet in eerste instantie zien dat geen van de werkingen een weerspiegeling is van de Vlaamse, multiculturele samenleving. Belangrijk is echter de manier waarop ‘de principiële toegankelijkheid van het jeugdwerk’ zich vertaalt in de praktijk. Het feit dat alle bevraagde jeugdwerkingen zich schragen achter het motto ‘iedereen is welkom’, vertaalt zich in geen van de werkingen in een blinde mix van zowel kleur als socio-economische status, maar is evenmin

² Doordat vier van de vijf werkingen georganiseerd werden door (oud-)deelnemers, kregen we ook zicht op de mate waarin bepaalde jeugdwerkpraktijken ook door de deelnemers zelf (uiteindelijk) herkend en erkend worden als mogelijkhedenverruimend. Het zou interessant zijn om dit verder te exploreren, inclusief voor initiatieven gelijkaardig aan de jeugdwelzijnswerking in de studie waar slechts vier oud-deelnemers mee de activiteiten begeleidten (en bevraagd werden).

betekenisloos. Geen van de bevroegde jeugdwerkinitiatieven was een gesloten ‘vriendengroep’ (je vrienden kies je zelf uit). De principiële openheid van de jeugdwerkinitiatieven naar iedereen die er wil bijkomen, wordt nog versterkt indien de jeugdwerkbegeleiders inspanningen doen. Dit verwijst dan inderdaad naar inspanningen om informatie-gerelateerde en financiële drempels te verlagen, maar ook naar de inspanningen om zogenaamde buitenbeentjes in de deelnemersgroep te betrekken. Dit laatste was heel sterk aanwezig in de verhalen van jeugdbewegingsleiders over hun tussenkomst in groepsdynamische processen. Een aantal kinderen die op school gepest of genegeerd werden, werden wel aanvaard in de jeugdbeweging. Timide kinderen kregen kansen om hun sociale vaardigheden te ontwikkelen. Het al te veel focussen op bepaalde, grote indicatoren van maatschappelijke ongelijkheid, maakt ons blind voor het feit dat jeugdwerk ook iets kan betekenen voor jongeren die minder opvallend verloren lopen in andere maatschappelijke velden.

In tweede instantie lijkt de studie te bevestigen dat jeugdwerk pas werkelijk kan bijdragen tot meer gelijke mogelijkheden voor jongeren wanneer het jeugdwerkveld voldoende gedifferentieerd is. Het in kaart brengen van de verschillende deelnemersgroepen van de vijf jeugdwerkcases – op basis van sociaalgeografische data en op basis van getuigenissen van jeugdwerkers – toont dat jeugdwerkinitiatieven niet dezelfde jeugdgroepen aanspreken in Sint-Amandsberg. We zien bijvoorbeeld dat een aantal jongeren uit een sociale woonwijk wel naar een ‘verre’ jeugdwerzijnswerking gaan en niet naar de aangrenzende scoutswerking. Bepaalde kenmerken van initiatieven – al dan niet bewust in stand gebracht met het oog op het bereiken van een bepaalde groep – zorgen ervoor dat specifieke sociale netwerken verbonden geraken met deze initiatieven. Dergelijke netwerken zijn trouwens niet terug te brengen op grote sociaaldemografische groepen, maar onderscheiden zich op specifieke (sub)kenmerken (bv. jongeren uit zelfde streek in Turkije, Vlaamse kinderen in armoede, assertieve ‘straatlopertjes’...). De oprichting in de jaren ’90 van nieuwe jeugdwerkinitiatieven (het jeugdwerzijnswerk en het Turkse jeugdhuis), alsook de toegenomen profilering van één van de jeugdbewegingen als ‘goedkope jeugdbeweging’, heeft er in Sint-Amandsberg dus voor gezorgd dat meer kinderen en jongeren toegang kregen tot mogelijkhedenverruimende jeugdwerkervaringen (cf. Coussée, 2006: dingen kunnen doen die je thuis niet kunt doen, uitbreiding van sociale netwerken...). De kracht van een gedifferentieerd jeugdwerk gaat echter verder dan het kunnen bieden van jeugdwerkervaringen aan diverse jeugdgroepen. We zagen in Sint-Amandsberg dat jeugdwerkinitiatieven met hun activiteiten ook leefwereldverbreding ‘op maat’ realiseren, op diverse manieren. De bevroegde jeugdwerzijnswerking in de studie tastte de grenzen af van onze jeugdwerkdefinities: de jeugdwerzijnswerkers organiseerden ook hulpverlening, buurtwerk en dergelijke meer, in antwoord op de noden die zij onderkenden in hun deelnemersgroepen. Terwijl jongeren in de jeugdbeweging zich ‘eens konden vuil maken’, namen jeugdwerzijnswerkers hun jongste deelnemers mee naar plaatsen buiten hun eigen, vertrouwde wijk. De oudere (Turkse) meisjes van het jeugdhuis hadden het over de kans die zij via het jeugdhuis kregen om alleen met vrienden op reis te kunnen gaan naar Turkije. De voorzitter en beroepskracht van datzelfde jeugdhuis (beiden dertigers) spraken over de informatie en het advies dat zij aan hun deelnemers gaven omtrent studeren en studiekeuzes. Het willen opdringen van één jeugdwerkvorm aan allen, lijkt dus – gegeven de wens om bij te dragen tot meer gelijke mogelijkheden – weinig zinvol. Net zoals de idee trouwens van één vrijetijdsveld – met name jeugdwerk – boven alle andere. Tegelijk pleit het verhaal van Sint-Amandsberg ervoor dat lokale jeugdwerkinitiatieven de ruimte krijgen om zich te positioneren ten aanzien van bestaande jeugdwerkdefinities.

De studie in Sint-Amandsberg bracht ons ook naar een aantal (bijna) jeugdwerkvrjje zones in dit gebied. Sommige van deze buurten werden gekenmerkt door hogere armoedecijfers dan andere buurten en hogere concentraties van migranten. Dit waren ook buurten waar een verdere differentiatie van het jeugdwerkveld en vrijetijdsveld tot op zekere hoogte zou kunnen bijdragen tot een verruiming van jeugdige mogelijkheden, maar zeker ook op zijn grenzen zou stuiten. Interviews met de

jeugdwerkers die in een aantal van deze buurten (wel) een werking hadden, gaven aan dat de jeugdvragestukken hier niet konden teruggebracht worden tot louter jeugdwerkvragestukken of vrijetijdsvragestukken. Het gekende verhaal over overlast, duiden zij als een verhaal over kinderen en jongeren in achtergestelde buurten die weinig (speel)ruimte hebben en bot vangen in interim-kantoren. Wetende dat jeugdwerkers niet alleen een vrijetijdsaanbod organiseren, maar ook vaak aangesproken worden om mee na te denken over jeugdbeleid, lijkt een dergelijke ‘sociale kennis’ van jeugdwerkers een potentiële hefboom tot het verruimen van jeugdige mogelijkheden in achtergestelde buurten via interventies van structurele of infrastructurele aard. Een gerealiseerde/potentiële bijdrage van jeugdwerk tot meer gelijke jeugdige mogelijkheden, zit ook in de bereidheid om mee een debat over kinderen en jongeren te voeren dat niet beperkt blijft tot wat (welke leefwereldverbreding) kinderen en jongeren ervaren binnen jeugdwerkinitiatieven en niet beperkt blijft tot (vaste) jeugdwerkdeelnemers.

2.3.2. En een draagvlak voor meer gelijke mogelijkheden?

Eén van de kernthema's binnen de toegankelijkheidsdiscussie is vraag naar de realisatie van een sociale mix in bestaande jeugdwerkingen om enerzijds positieve jeugdwerkervaringen meer toegankelijk te maken en anderzijds om tolerantie en solidariteit te voeden. In het eerste deel van dit artikel werden al kanttekeningen gezet bij het vooropstellen van de sociale mix. Niettegenstaande de noodzaak om blijvend aandacht te hebben voor drempels van concrete jeugdwerkinitiatieven, lijkt dat men via de ondersteuning van doelgroepspecifiek jeugdwerk sterkere bruggen kan slaan tussen bevolkingsgroepen dan door jongeren te doen kiezen tussen een sociale mix of niets. Daarnaast ondersteunen de hierboven beschreven bevindingen de idee dat ‘andere’ kinderen en jongeren in veel gevallen een belangrijke meerwaarde vinden in een ‘ander’ soort jeugdwerk. Natuurlijk heeft dit ook te maken met de menselijke neiging om meerwaarde te gaan zoeken in de eigen netwerken. Los van wat jeugdwerkers doen om in te spelen op bepaalde begrenzingen van mogelijkheden bij hun deelnemers, zullen kinderen en jongeren vooral profiteren van de specifieke inspanningen in die werkingen die tegemoetkwamen aan hun behoefte aan vriendschap en amusement. In die zin kunnen we niet stellen dat kinderen en jongeren geen meerwaarde zouden kunnen vinden via een andere jeugdwerkvorm. Niettemin: het binnen een bepaalde werking samenbrengen van jongeren die anders opgegroeid zijn, is slechts één manier om bij te dragen tot sociale integratie, het impliceert verliezen op andere fronten (kwaliteiten van andersoortige initiatieven) én is niet altijd even haalbaar. Ook andere bevindingen uit de studie in Sint-Amandsberg ondersteunen een jeugdwerkveld waarbinnen lokale groepen niet allemaal dezelfde keuzes moeten maken. We vonden dat sommige bijdragen tot jeugdige mogelijkheden vooral gerealiseerd werden in zogenaamd ‘homogene’ werkingen. In de ‘homogene’ jeugdbewegingen, maar ook in het Turkse jeugdhuis, werden de leidersploegen gevormd door jonge vrijwilligers met allerlei interesses. Anderen dan leerkrachten en pedagogen (in wording) scherpten hun sociale en hun organisatorische vaardigheden aan in de leidersploeg. Een ander voorbeeld was het gegeven dat de meisjes en vrouwen van de Turkse gemeenschap in Sint-Amandsberg (deels) dankzij het jeugdhuis steeds meer vrijheden verwierven binnen hun gemeenschap. De ‘sociale mix’ is dus geen ontegensprekelijk ideaal voor het jeugdwerk. De vraag blijft natuurlijk naar hoe jeugdwerk ook kan bijdragen tot een draagvlak voor solidariteit. De jeugdverenigingen die ervoor kiezen en erin slagen om deelnemers overheen maatschappelijke breuklijnen bij elkaar te brengen, hebben zeker hun specifieke meerwaarde binnen een divers jeugdwerkveld. Maar anders dan een ‘toegankelijke jeugdbeweging’ te zien als een afgeleverd succes, vraagt de realiteit in deze werkingen blijvende administratieve, materiële en pedagogische ondersteuning zodat de belofte van tolerantie en solidariteit niet negatief uitwerkt.

De jeugdwerkinitiatieven in Sint-Amandsberg lieten ook zien dat democratisch handelen op andere manieren kan gestimuleerd worden binnen het jeugdwerk. Het ‘Turkse’ jeugdhuis in de studie,

een ontmoetingsplaats voor Turken met dezelfde roots, kenmerkte zich ook door haar netwerkverbindingen met niet-Turken. Bestuursleden brachten vrienden met een andere afkomst, inclusief Vlaamse vrienden, occasioneel mee naar het jeugdhuis of naar activiteiten van het jeugdhuis. De beroepskracht onderhield contact en participeerde in overleg met het stadsbestuur en met andere jeugdwerkingen in de buurt. De bestuursleden gaven aan dat ze hun deelnemers probeerden te motiveren om open te staan voor de Vlaamse samenleving en om hun best te doen op school. Dit weerhield er hen niet van om ook ‘respect voor ouderen’ te vragen in lijn met hun tradities. Dit brengt de ‘culturele rol’ van de jeugdwerker in beeld: ‘Opvoeden houdt onder meer in dat kinderen in de cultuur worden ingeleid, het gaat om een kritische overlevering van de culturele traditie. Opvoeden veronderstelt dat er volwassenen zijn die levensvormen representeren [waartoe jongeren zich kunnen verhouden]’ (Van der Zande, 1990, p. 164). Deze erkenning van de culturele rol van jeugdwerkers, biedt ook inspiratie in de discussie over de rol van jeugdwerk in het realiseren van een draagvlak voor meer gelijke mogelijkheden. Misschien is het regelmatig bij elkaar brengen van jeugdwerkbegeleiders overheen jeugdwerkvormen wel constructiever dan het streven naar een sociale mix binnen een werking. Dit kan dan het pad effenen voor onbevooroordeelde ontmoetingen tussen deelnemers van verschillende werkingen. Ook andere alternatieven zoals mee de schouders zetten onder een groter jeugdinitiatief kwamen naar voren uit de jeugdwerkstudie. Over het algemeen lijken mogelijkheden om bij te dragen tot een draagvlak voor solidariteit te ontstaan wanneer jeugdwerkinitiatieven hun alledaagse werking overstijgen. De studie bracht ook het inzicht dat de vraag naar ontmoeting overheen maatschappelijke breuklijnen niet als geïsoleerd jeugdwerkvraagstuk moet gezien worden. Eén van de (Turkse) bestuursleden van het jeugdhuis gaf bijvoorbeeld aan dat ze in haar vrije tijd vooral optrok met Belgische collega’s en dat ze buiten het jeugdhuis weinig contact had met Turken.

Tot slot, is ook hier de ‘sociale kennis’ relevant die jeugdwerkers verwerven via hun werk met kinderen en jongeren. Vaak wordt de vraag naar een draagvlak voor een democratische samenleving geprojecteerd op het leren van kinderen en jongeren (zie ook Biesta, 2011; Biesta, Lawy & Kelly, 2009). In de studie kwam echter het ‘democratisch leren’ van beleidsmakers, onderzoekers en praktijkwerkers in zicht. De jeugdwerkers uit de studie kwamen met verklaringen van sociale problemen die niet gerelateerd waren aan de kenmerken van bepaalde bevolkingsgroepen, maar wel aan leefomstandigheden. Zij communiceerden deze verklaringen ook naar beleidsmakers. Dit lijkt een niet onbelangrijke activiteit binnen het jeugdwerk. Onbegrip is immers een belangrijke voedingsbodem voor repressieve beleidsbeslissingen.

3. Besluit

De boodschap van dit artikel is dat we de discussie over jeugdwerk en maatschappelijke ongelijkheid beter niet verengen tot een toegankelijkheidsdiscussie. Als we gaan kijken naar de bekommernissen aan de grondslag van deze discussie – te kaderen binnen een ruimere vraag naar sociale integratie – dan blijkt dat het toegankelijkheidsdiscours niet het enige mogelijke antwoord is. Als we de diversiteit in onze samenleving als vertrekpunt nemen, dan moeten we niet de deelname van individuen aan een gegeven aanbod vooropstellen, maar wel de bijdrage van sociale interventies tot meer gelijke mogelijkheden in onze samenleving. Ook de jeugdwerkdiscussie gaat dan niet langer over in- en uitsluiting in het jeugdwerk, maar over de bescheiden bijdrage van jeugdwerk tot (de realisatie van een draagvlak voor) meer gelijke jeugdige mogelijkheden. We ontdekken dat in de lokale jeugdwerkpraktijk wel degelijk bruikbare alternatieve antwoorden te vinden zijn. De jeugdwerkstudie in Sint-Amandsberg toont aan dat het hier niet gaat over één ‘best practice’ die moet geïmplementeerd worden in andere werkingen, maar wel over een diversiteit aan praktijken binnen een gedifferentieerd jeugdwerkveld (en vrijetijdsveld) die vertrekken vanuit de leefwereld(en) van de kinderen en jongeren waarover het gaat (inclusief uitbreiding, samenwerking, beleidsbeïnvloeding...).

De grote vraag naar sociale integratie zoals ze hier aan het jeugdwerk gepresenteerd werd, vraagt dat net deze diverse kleine – maar feitelijke – bijdragen tot meer gelijke jeugdige mogelijkheden versterkt worden overheen jeugdwerkvormen.

Referenties

- Biesta, G. (2011). *Learning democracy in school and society. Education, lifelong learning and the politics of citizenship*. Rotterdam: Sense.
- Biesta, G., Lawy, R., & Kelly, N. (2009). Understanding young people's citizenship learning in everyday life: The role of contexts, relationships and dispositions. *Education, Citizenship and Social Justice*, 4(1), 5-24.
- Bohnert, A., Fredricks, J., & Randall, E. (2010). Capturing Unique Dimensions of Youth Organized Activity Involvement: Theoretical and Methodological Considerations. *Review of Educational Research*, 80(4), 576-610.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinctions. A social critique of the judgment of taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bouverne-De Bie, M. (2002). Het forensisch welzijnswerk en de 'sociale integratie' doelstelling. In M. Bouverne-De Bie, K. Kloeck, W. Meyvis, R. Roose & J. Vanacker (Eds.), *Handboek forensisch welzijnswerk* (pp. 351-380). Gent: Academia press.
- Bouverne-De Bie, M. (2005). Het OCMW en het recht op maatschappelijke dienstverlening. In J. Vranken, K. De Boyser & D. Dierckx (Eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2005* (pp. 203-216). Leuven: Acco.
- Coussée, F. (2006). *De pedagogiek van het jeugdwerk*. Gent: Academia Press.
- Coussée, F., & Roets, G. (2011). *Vrijtijdsbeleving van kinderen in armoede. Onderzoek in opdracht van de Vlaamse Gemeenschap, CJSJ, Afdeling Jeugd. Eindrapport*. Gent: Vakgroep Sociale Agogiek.
- Coussée, F., Roets, G., & De Bie, M. (2009). Empowering the powerful: Challenging hidden processes of marginalization in youth work policy and practice in Belgium. *Critical Social Policy*, 29(3), 421-442.
- De Pauw, P., Vermeersch, H., Coussée, F., Vettenburg, N., & Van Houtte, M. (2010). *Jeugdbewegingen in Vlaanderen. Een onderzoek bij groepen, leiding en leden*. Brussel: Afdeling Jeugd.
- De Winter, E. (2010). Meer toegankelijkheid, minder diversiteit. Het paradoxale verhaal van Chiro Elckerlyc. In G. Bombaerts, F. Coussée & W. Hillaert (Eds.), *Curieuzeneuzepastapot. Diversiteit en toegankelijkheid in het jeugdwerk* (pp. 198-203). Gent: Academia Press.
- Engbersen, G., & Gabriëls, R. (1995). Voorbij segregatie en assimilatie. In G. Engbersen & R. Gabriëls (Red.), *Sferen van integratie : naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid* (pp. 15-47). Meppel: Boom.
- Fredricks, J. A., & Eccles, J. S. (2006). Is extracurricular participation associated with beneficial outcomes? Concurrent and longitudinal relations. *Developmental Psychology*, 42(4), 698-713.
- Hooghe, M. (2003a). Participation in Voluntary Associations and Value Indicators: The Effect of Current and Previous Participation Experiences. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 32(1), 47-69.
- Hooghe, M. (2003b). *Sociaal kapitaal in Vlaanderen. Verenigingen en democratische politieke cultuur*. Amsterdam: University Press.
- Larson, R. W. (2000). Toward a psychology of positive youth development. *American Psychologist*, 55(1), 170-183.

- Mahoney, J., Schweder, A., & Stattin, H. (2002). Structured after-school activities as a moderator of depressed mood for adolescents with detached relations to their parents. *Journal of Community Psychology*, 30(1), 69-86.
- Nussbaum, M. (1999). Women and equality: The capabilities approach. *International Labour Review*, 138(3), 227-245.
- Nussbaum, M. C. (2000). *Women and human development: the capabilities approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Brien, M., & Penna, S. (2008). Social exclusion in Europe: some conceptual issues. *International Journal of Social Welfare*, 17(1), 84-92.
- Quintelier, E. (2008). Who is Politically Active: The Athlete, the Scout Member or the Environmental Activist? Young People, Voluntary Engagement and Political Participation. *Acta Sociologica*, 51(4), 355-370.
- Sen, A. (1992). *Inequality reexamined*. New York: Russell Sage Foundation.
- Smits, W. (2005). *Maatschappelijke participatie van jongeren. Bewegen in de sociale, vrijetijds- en culturele ruimte. Samenvatting en beleidsaanbevelingen*. Brussel: TOR-VUB.
- Soenen, R. (2005). *Het kleine ontmoeten: over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen: Garant.
- Stake, R. E. (2005). Qualitative case studies. In N. K. Denzin & M. G. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (3th ed., pp. 443-466). Thousand Oaks: Sage.
- Vandenbroeck, M. (1999). *De blik van de Yeti: over het opvoeden van jonge kinderen tot zelfbewustzijn en verbondenheid*. Utrecht: SWP.
- Van der Zande, I. (1990). *De jongerenwerker als cultureel erflater: het praktisch en theoretisch leerrendement van een handelingsonderzoek*. Amersfoort: Acco.
- Van de Walle, T. (2012). *Jeugdwerk en sociale uitsluiting. De toegankelijkheidsdiscussie voorbij?* Gent: Academia Press.